

УДК 821.161.2-1/-9.09(092)“18/19”І. Франко:008(477.83/.86)“18/20”

“ГЕНІАЛЬНИЙ ДУХ”: ОБРАЗ ІВАНА ФРАНКА В ЛІТЕРАТУРІ ТА КУЛЬТУРІ ГАЛИЧИНИ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Роман ГОЛИК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Козельницька, 4, Львів, Україна, 79040*

Розглянуто низку проблем, пов'язаних зі сприйманням та репрезентацією життя й творчості І. Франка у літературній традиції та культурі Галичини XIX – початку XXI ст. Досліджено еволюцію позитивних та негативних уявлень про І. Франка в контексті різних ідеологічних та естетичних парадигм.

Ключові слова: Іван Франко, Галичина, стереотип, образ, культура, література, традиція.

Порушувана у цій статті тема уже ставала не лише об'єктом літературознавчих студій [4; 6], зокрема праці Лілії Сироти [15], та історико-культурних досліджень [5], а й предметом публічних дискусій. То ж завдання цієї роботи – лише систематизувати й деталізувати окремі аспекти вказаної у її назві проблематики.

Уявлення про І. Франка ще за його життя зазнали значної еволюції. Як знаємо, письменник зображав себе “селянським сином, вигодуваним твердим мужицьким хлібом” – звичну до життєвих злигоднів та важкої праці просту, але талановиту від природи людину. Свою “мужицьку простоту” й звичність до будь-якої праці автор “Мойсея” наголошував і словесно, і в діях, і в зовнішньому вигляді. Звідси звичка ходіння на босо, навіть у товаристві, постійна вишита сорочка, аскетичний скромний костюм, бажання працювати в полі, як селянин, досить різкий тон розмови з людьми, нерідко порушення правил бонтону тощо. Крім того, І. Франко наголошував, що належить до тих, хто “зробив сам себе”, виснажливим трудом здобув собі місце в суспільстві, постійно долаючи перешкоди з боку інших та наштовхуючись на їхнє нерозуміння, і тому має моральне право бути гострим, але справедливим супроти усіх.

Одним із переломних пунктів, які сприяли саме такій саморепрезентації, був соціалістичний процес 1877–1878 років, наслідки якого письменник відчував довго по тому. Не раз І. Франко змальовував страшний стан несправедливо звинуваченого юнака, від якого несподівано відвернувся весь галицький соціум і якого було поставлено поза суспільством. Навіть на вершині життєвої кар'єри письменник відчував жаль до галицької суспільності, закидаючи їй заскорузлість, формалізм, безсердечність та невміння адекватно оцінити його вчинки й наміри. Звідси, зокрема, й відоме порівняння чужого письменникові святкового патріотизму безкомпромісному “псячому обов'язкові” щодо Вітчизни. Не дивно також, що значну частину життя письменник позиціонував

себе радикальним діячем, який, попри усе, відстоює інтереси народу. Це був також виклик суспільству, яке, на думку І. Франка, кинуло виклик йому самому. Лише в останні роки життя можна було спостерігати певне внутрішнє примирення І. Франка та соціуму, який тепер вважав його своїм проводирем. Цю роль старшої, наділеної життєвим досвідом і пророчим даром людини, яка, незважаючи на значний спротив оточення, усе ж веде інших до заповітної мети, письменник підсвідомо чи усвідомлено змодельював у тому ж таки “Мойсеї”, і вона міцно вкоренилася у ментальності суспільства. Сам І. Франко під час ювілейних святкувань 1913 року застосовував цей образ щодо себе лише у тій частині, де йшлося про Мойсея як одного з “пастухів” народу, якому лише волею Провидіння дано владу над людьми. Однак у цей період суспільство уже переносило на його постать усю сукупність рис біблійного персонажа. Воно бачило у ньому поета-пророка, – спочатку лише у межах півдавстрійської України, а згодом і поза нею.

Водночас Франкова доля свідчила, що у побуті до нього ставилися дуже диференційовано. У свідомості односельців та мешканців довколишніх сіл відклалося неоднозначне враження про великого земляка [5, с. 70–71]. До прикладу, Іван Кобилецький наголошував: упродовж цілого Франкового життя і селяни, і дрібна шляхта з його рідних Нагуєвич з різних причин, фактично, дистанціювалися від письменника, хоч і захоплювалися його творами. Представники ходоцької шляхти не довіряли йому, бо він, мовляв, цурався свого шляхетського походження і “братався з “хлопами”, натомість селяни довгий час дивилися на письменника як на людину, котру “згубила наука” [16, с. 39–40]. У підсумку земляки й навіть родина сприймали його за незвичну людину з міста, з чужого світу, наділену куди вищим соціальним статусом, аніж вони. Частина мемуаристів при цьому підкреслювала, що й сам І. Франко відчував власну шляхетську винятковість і навіть прагнув до неї, а це викликало ворожість простих селян та нерозуміння інтелігенції. Звідси – його “певність себе та відвага, так наче він казав: “Набік, бо я йду”” [16, с. 37]. Цікаво, що поруч з іншими характеристиками І. Кобилецький називав “німецьку працьовитість” І. Франка, цим підсвідомо нав’язуючи не лише до етнічного стереотипу (“працьовитий, як німець”), але й до ще однієї риси Франкового суспільного іміджу. У походженні письменника, зокрема і через його прізвище та наголос, з яким його первісно вимовляли (не Франко, а Фр́анко), яскраво рудий колір волосся та непересічні здібності, сучасники часом добавали неукраїнські корені. З іншого боку, Володимир Охримович, прагнучи створити психологічний портрет письменника, характеризував І. Франка як “замкнену в собі”, малоконтактну й не надто довірливу людину, котра уникає прийнятих у Галичині форм товариського життя (“не ходив на товариські сходи, бали, концерти”) [16, с. 89]. Натомість М. Рудницький, репрезентуючи погляди молодших Франкових сучасників, навпаки, прагнув погодити небажання письменника підтримувати товариське життя (зокрема приймати гостей і ходити в гості) з уявленнями про його лагідну вдачу й любов до товариства [16, с. 337–338]. Водночас мемуарист з певним гумором конструював образ митця, – виняткової людини, якій явно чи приховано заздять інші письменники [16, с. 336–337]. Отож, у сприйманні інтелектуальної еліти І. Франко був особливою, універсальною особою. Це викликало не лише позитивні, але й негативні емоції – особливо з боку тих, хто у той чи інший період вважався його конкурентом.

Аура різноманітних чуток завжди оточувала І. Франка. В останні роки у свідомості

сучасників сформувався не лише образ духовного провідника народу, а й постать фізично та психічно недужої людини (у спогадах зустрічаємо навіть відкриті твердження про Франкове “божевілля”), яка опинилася у дуже скрутному матеріальному становищі й померла самотньою, без опіки рідних. Характерним для багатьох галицьких інтелектуалів початку ХХ ст. був доволі строкатий образ поета, що складався з дуже різних компонентів. Наприклад: І. Франко – видатна людина, яка дуже любить молодь. Він виділяється на тлі інших через зовнішній вигляд (як яскравий блондин), через безкомпромісність та безоглядний критицизм щодо думки інших (єдиний авторитет для І. Франка – Михайло Грушевський). Зрештою, до цього додавалися чутки про те, що письменник хворий на “злу хворобу”, а це також робило його “особливим”, морально та фізично відокремлювало від решти суспільства. Водночас той таки О. Волянський виділяв у останніх десятиліттях життя письменника два різні його образи. Перший (1901–1907) – це візерунок здорової, сильної, незламної людини бистрого ума, наділеної товариською чемністю та веселою вдачею, що мали позитивний суспільний резонанс (“з’єднавав собі симпатію навіть у тих кругах, які його уважали за всякого рода атеїста, а тим самим ворога усякого ладу та устрою” [16, с. 495]). Натомість у другому періоді (з 1908 до 1916 року) І. Франко постає у вигляді не лише фізично, а й духовно зламаною, “меланхолійною” і немічного письменника. Він усіма силами намагається боротися зі своєю недугою, проте не може позбутися хворобливої нервозності, терпкості та впертості і фальшивого критицизму. Це робить його “майже осамітненим та відчуженим” [16, с. 499–500].

Усе це позначилося на ставленні до І. Франка. З різних причин письменник опинявся і в центрі, і на периферії соціуму та його уяви. Зокрема, викликом для частини галицької спільноти була Франкова соціалістична та атеїстична позиція. У 70-х роках ХІХ ст., коли письменника було втягнуто у соціалістичний процес, імідж соціаліста та поступовця був майже синонімічним з образом небезпечної людини, з котрою ризиковано утримувати контакти [16, с. 527]. Не дивно, отже, що священника сім’я Рошкевичів з Лолина, пов’язана у той час з І. Франком, чулася здискредитованою обшуками та підозрами у соціалістичних симпатіях, які для сучасників були несумісними зі священним саном.

Сам І. Франко бачив у такій поведінці людей, які його оточували, свідомий та неусвідомлений суспільний остракізм. Активна журналістська та, частково, громадсько-політична діяльність у польському середовищі Львова, співпраця з німецькими віденськими виданнями, до певної міри, підтверджували імідж І. Франка – “космополіта”, який братається з поляками та євреями. Водночас погляд тих же поляків на Франкову діяльність був, як відомо, дуже двозначним. З одного боку, польські приятелі письменника (Генрик Бігеляйзен, Ян Каспрович тощо) згадували про нього як про близьку за духом людину, великого письменника та громадського діяча, зрештою, як про польського (чи “польсько-руського”) журналіста. У ментальності ширшого кола галицьких поляків постать І. Франка трансформувалася в образ “підступного русина”, який виступає проти їхнього національного пророка – Адама Міцкевича і звинувачує цілий народ у пропаганді зради. Відома передмова до Франкових творів,

адресованих польському читачеві (“Дещо про себе самого”) також не сприяла взаємному порозумінню. У масовій свідомості вона формувала, радше, образ “свого між чужими, чужого між своїми” – русина, який прагне сподобатися полякам, водночас ненавидячи Польщу. Проте частина галицьких польських інтелектуалів усе ж сприймала І. Франка великою людиною, котру сучасники не змогли оцінити по-справжньому. Як видатну й обдаровану людину І. Франка сприймали також деякі галицькі євреї, хоча тексти письменника, зокрема його бориславські оповідання, швидше, відмежовували українського письменника від тогочасного єврейського світу (насамперед, його ділових кіл). Загалом, у ті моменти, коли українці відчували нібито особливе зближення І. Франка з поляками та, меншою мірою, євреями, з’являлося відчуття дистанції між письменником та галицькою українською інтелігенцією. Водночас Наталія Кобринська вбачала у впливах І. Франка на галицьких українців парадокс: “Майже наймовірно, – зазначала вона, – що на дійсні національні інтереси навів мене І. Франко, якраз чоловік, котрий причинився найбільше до поборення у нас вузького націоналізму”. Тут відома феміністка покликала саме на образи тих Франкових творів, які вважали насамперед соціальними, а не національно-спрямованими: “В його бориславських і других дрібних оповіданнях виступала не лиш рація робочого люду, але локальні услов’я життя – народність як відрубна етнографічна група” [13, с. 320].

Ще складнішим для сприйняття був проголошуваний в окремі періоди демонстративний атеїзм І. Франка, через що його вважали “безбожником” та добачали у багатьох його діях загрозу атеїстичної агітації. Як наслідок, галицькі священники побоювалися, що письменник пропагуватиме, спонукатиме молодь до шкідливої лектури і закликатиме до “боротьби розуму з вірою” [8, с. 216]. Це “невірство” здавалося викликом тогочасним традиційним галицьким цінностям. Сам письменник, за спогадами Йосипа Застирця, хоч і підтверджував свою упередженість до релігії, яку ще в дитинстві викликало навчання у дрогобицьких василіан, проте заперечував й власну нерелігійність. Свій ситуативний “антиклерикалізм” письменник пояснював селянським походженням і тим, що не розуміє мислення та способу життя священників [8, с. 503]. Натомість О. Волянський змальовував образ Франка-інтелігента, котрий, попри усе, добре розумів виховну роль церкви, зокрема у селянському середовищі, і поводив себе тут як зразковий християнин. Це викликало сприятливий “педагогічний” ефект, підтримувало релігійний пієтизм, сприяло послабленню соціальних бар’єрів тощо: “дав він доказ своєї високої [...] культурності, бо зараз першої неділі той ославлений атеїст явився в церкві, зайняв місце між господарями, а коли зачалася Служба Божа, підійшов до криласа і співав разом з дяками... Поява Франка і проф. Грушевського викликала вражіння на населення, яке підмальовувалося на його лиць та ще з більшою пошаною відносилися мої парохіяни до них за те, що не стидалися зайняти свої місця у церкві межи господарями і так, стоячи врівень з ними, слухали служби Божої” [16, с. 495].

Зрештою, у роки недуги Франкове зацікавлення апокрифами, бажання критично розглянути Біблію і переглянути її канони несподівано доповнилося містицизмом з виразними елементами спіритизму (віра у лихих та зависних духів, які дротами зв’язують йому руки, упирів переслідують та закликають покаятися тощо) та народної міфології

(переконання у чудодійній силі води зі звичайної криниці у Криворівні тощо) [16, с. 500]. Окрім того, хвороба стимулювала І. Франка не лише до релігійних роздумів, але й до богоборства та неканонічного бачення загробного життя [16, с. 549–550]. Усе це врешті-решт позначилося й на поведінці уже вмираючого письменника. У споминах Олени Грозикової І. Франко спочатку відмовився від сповіді у москвофіла о. Гургулі через розбіжності у політичних переконаннях, далі просив послати за православним священиком, бо (через шлюб, хрещення дітей та посвячення хати) чує себе “більше православним, як католиком”. Але спроба висповідатися у православного священика, за цими мемуарами, завершилася крахом, бо той піддав сумніву саму Франкову віру в Бога й натякав на його атеїзм [16, с. 544].

Ці моменти спричинили ідейний поділ у священицьких колах. З одного боку, навіть у час поетового похорону відчувалася настороженість, прохолодне ставлення духовних кіл до письменника [16, с. 537]. Водночас частина галицького духовенства захоплювалася творами І. Франка та вважала його віруючим, “але не за певним шаблоном, а з глибини душі”. Сприймання письменника як видатної особи в очах спільноти посилювала й поведінка Андрея Шептицького, який на ювілеї І. Франка ввів того до залу Оперного театру за руку, посадивши на почесному місці. Цей учинок інтерпретували як неявну вказівку для вірних і кліру: “Таким чином митрополит Шептицький дав доказ великої пошани і признання ювілятові за його величезні заслуги, а посередньо немов п'ятував тих, хто духово не доросли до зрозуміння Франкових ідей” – зауважували прихильники І. Франка серед галицького духовенства.

Проте початки Франкового культу були виразними ще при його житті. Уже святочні вечерниці 1898 року – відзначення 25-ліття творчої діяльності І. Франка – показали, що в суспільстві функціонував образ письменника не лише як “прапора, проводиря і найсильнішого робітника Русько-української радикальної партії” (на чому наголошував Михайло Павлик), а як “могутньої постаті”, “славного діяча Галицької Русі”, який “силою таланту підняв просту руську мову в ряд цивілізованих мов”, діяча, який ввів українську культуру на європейські обшири, борця за волю думки, слова та свободу слова, людини, яка від дитинства робить усе, щоби служити народові, “справдішнього українсько-руського полігистора” [8, с. 220–223]. “Якби якась інша нація мала серед себе такого високоідейного, такого всесторонньо-образованного чоловіка, спосібного і многоспроможного писателя та невсипущого трударя – вона з повним правом гордилася би тобою і славила би тебе на весь світ” – підкреслював М. Павлик [8, с. 221]. На цьому святкуванні І. Франко протиставив цим, як він підкреслював, гіперболізованим образам набагато скромніші епітети: “син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом”, “пекар, що пече хліб для щоденного вжитку”, муляр тощо. Однак суспільна думка уже тоді надавала перевагу образу І. Франка як великої, небуденної людини.

На час другого ювілею письменника, у 1913 році, його сприймали вже як “вельетня духу, осяяного ореолом духовних самоцвітів мучеництва й самопожертви” [8, с. 531]. Представниці ходорівської делегації, котрі мали вітати ювіляра, заходили до Франкової хати “з таким почуттям, з яким входять до святині”, а сама постать письменника була для них повною “достоїнства, величі й поваги, а разом великої любові

та ніжності”, самопосвяти народній справі тощо [8, с. 531]. Уже напередодні 40-ліття творчої діяльності І. Франка окреслювали як найбільшого письменника Галицької України – поета й громадянина, який сформував велику частину “національного світогляду, національної культури та сили галицьких українців” [8, с. 290]. Звідси й інші епітети, якими наділяли І. Франка. Його оцінювали як учителя “народу-школяра”, “морального батька”, “творця нової культури українців”, “сівача нових поступових ідей”, “борця за правду і несфальшовану науку”, “душевного кормителя українського народу”, зрештою, як “найбільшого в Слов’янщині поета і вченого” – кандидата на Нобелівську премію тощо [див.: 8, с. 311]. Пошанування й матеріальну допомогу недужому Франкові тепер окреслювали як “національний обов’язок” [8, с. 291]. І хоча сам він, зворушений почеслями, знову вважав такі окреслення перебільшенням, громадська думка уже була сформована. Про це свідчили також і прижиттєві нариси Михайла Яцкова та Михайла Возняка, присвячені творчості письменника, де її вплив уже прирівняно до впливу Т. Шевченка. Не менш виразним знаком такого підходу до Франкової особи стало, зокрема, відкриття у 1912 році на скелі в Уричі пропам’ятної таблиці, де представники “Дрогобицької України” прирівнювали письменника до Т. Шевченка та М. Шашкевича [8, с. 287].

Не менш складними були зміни Франкового суспільного візерунка по його смерті у 1916 році. Думки галицьких інтелігентів розділилися. З одного боку, після Великої війни став стрімко розвиватися культ І. Франка. Проте водночас він став об’єктом палких суперечок [8, с. 319]. Прихильники прославлення письменника уже в тому ж таки 1916 році репрезентували його не просто як великого письменника та провідника, а й як геніального сина австрійської України – “пророка зі слізними очима”, і однозначно ставили його в один ряд з Т. Шевченком [8, с. 319]. Франкові твори стали частиною обов’язкової лектури, їх тепер вважали необхідними для кожної освіченої людини. “Між письменними не може бути нікого, хто не читав нічого Ів. Франка та не знав його імені” – заявляв у 1917 році Володимир Гнатюк [8, с. 333]. Ці тенденції посилювалися у міжвоєнній Галичині, для якої І. Франко поставав уже в ряду ключових історичних постатей як “найбільший син стражденної землі Ярослава Осмомисла, короля Данила і великого Романа, [...] промінний дух, вічний революціонер, Мойсей українського народу, великий учитель” [8, с. 339]. Врешті-решт, в уяві галицьких українців він з’являвся як “незрівнянний Каменяр поступу” [8, с. 346]. Про це символізував споруджений у 1933 році пам’ятник на могилі письменника, який уже за первісним задумом мав бути чимось незвичайним: символом безсмертного генія (“повинен вистрілювати понад ряди звичайних смертельників”) і святим місцем “паломництва [...] із всіх українських земель” [8, с. 346]. Матеріальними виразами Франкового культу стало, крім пам’ятників, збирання “пам’яток по Франку”, проголошених “національним майном”, народними реліквіями [8, с. 344], проведення святкових вечорів, зборів на його честь, прагнення увіковічнити хоча б частину місць пам’яті, пов’язаних з життям письменника тощо. Так з’являлися й локальні форми культу. (Наприклад, діячі самбірського товариства “Бойківщина” пропонували спорудити над Дністром своєрідну Франкову гору – аналог Тарасової кручі, Шевченкової могили на Великій Україні).

Загалом, у Галичині 20–30-х років ХХ ст., крім культу І. Франка як національного генія, викристалізувалося декілька інших рецепцій його особи й творчості. Прихильники “лівих” ідей акцентували на образі Франка – пропагандиста робітничого чи взагалі революційного руху, борця з соціальною несправедливістю і відповідно подавали його твори публіці: “Виступила група робітників з колективною декламацією “Каменярів”. Це чи не перший такий виступ у нас. Декламацією публіка була одушевлена” – відзначав очевидець святкового концерту, проведеного на Городецькому передмісті до десятої річниці Франкової смерті [8, с. 356]. Прихильники націоналістичного крила, навпаки, наголошували на етнічному спрямуванні творчості І. Франка: “Перечитав І. Франка “Мій Ізмарагд” і “З вершин і низин”. Перечитав і багато вивчив напам’ять. Коли ж отримав “Мойсея”, читав його кілька разів, пригортав його до серця, казав: “Не во гнів най буде Господеві, але цей “Мойсей” для мене свята книжка” – так описував читання майбутнього бійця ОУН та УПА Михайло Ломацький [14, с. 188]. Натомість ті, хто, як Михайло Рудницький, вагався між “лівим” та ліберальним світоглядом, підкреслювали велич І. Франка, у той же час закликаючи не робити цю постать монументом якоїсь ідеологічної течії, а звернути увагу на психологічний портрет письменника та естетичні виміри його творчості.

Непростим залишалося ставлення до І. Франка прихильників українського католицького руху. Частина священників та вірних підтримувала винятково позитивні оцінки особи та творчості І. Франка [9, с. 322, 318, 375]. У той же час прихильники Григорія Хомишина, зокрема Осип Назарук, не рекомендували розповсюджувати культ І. Франка з огляду на його можливий “згубний” вплив. Так, О. Назарук, який сам пройшов складну ідейну еволюцію, категорично стверджував, що читання Франкових творів серед молоді має підлягати “цензурі”, інакше спричинить моральну деградацію: “сей поет мав душу, зломану болем невірства... Творчість такого поета не може бути основою для виховання почувань молоді християнського народу” [9, с. 317]. Зі свого боку, думку про Франкове “ламання душ” підтримував також наближений до А. Шептицького Гавриїл Костельник: “Франко – раціоналіст, атеїст, матеріаліст. Він не тільки письменник цього світогляду, але zarazом завзятий пропагатор, популяризатор” [9, с. 343]. Схожі тези звучали і в офіційних розпорядженнях станіславівського і перемиських єпископських ординаріатів, які оголошували участь священників у Франкових святкуваннях небажаним актом, що веде до “згіршення вірних, стається причиною їх душевного замішання та релігійної байдужності” [8, с. 368].

Суперечки збуджував й наголос на розходженнях між І. Франком та галицькою інтелігенцією, яка його нібито не підтримувала та не розуміла, і акцентована селянська складова іміджу великого письменника. Цю тезу використали представники “лівих” сил. “Селяни і робітники з захопленням стрічали [...] реферат про Івана Франка, хоть декотрим інтелігентам не подобалося те, що в рефераті було згадано про неприхильне ставлення інтелігенції до Івана Франка як давно, так і тепер” – повідомляло одне з прокомуністичних видань у 1926 році, описуючи свято І. Франка у Косові [8, с. 368]. Поруч із тим, значна частина інтелігенції уже сформувала власне, багато в чому стереотипне, бачення постаті І. Франка. Створених у цьому середовищі трафаретів не міг

оминути навіть оригінальний та самобутній у своїй поезії Богдан-Ігор Антонич. Його І. Франко з ювілейного панегірика 1936 року – “учитель і поет, виховник, будівничий, що було для нього кожне слово чином, кожне ділом”, який визначає долю наступних поколінь тощо (“Франко”).

Дискусії довкола постаті письменника перервав початок Другої світової війни та події 1939–1941 років. Радянська влада принесла свій варіант рецепції І. Франка – образ “великого письменника-революціонера Івана Франка, що перший в українській літературі змалював життя пролетаріату й спролетаризованого селянства”. Водночас, на Радянській Україні розповсюджували й певні форми Франкового культу: святкові збори трудових колективів, масові видання вибраних Франкових творів, зрештою, ім’ям письменника уже з початку 20-х років стали називати державні освітні установи, чого не могли робити галицькі українці [8, с. 344, 350, 352–355, 369]. “Шануючи тут пам’ять поета [...] ми знаємо, що і в Галичині теж шанується його пам’ять. Але там шанується Франка парастасами, незважаючи на те, що Франко був ворог релігії. Заклик Франка стати до боротьби долине до робітників та селян Галичини” – стверджував у 1926 році один з високопоставлених партфункціонерів УСРР [8, с. 354–355]. При цьому формувався образ Франка-атеїста та “предтечі Жовтневої революції”. Комуністи Радянської України підкреслювали, що саме ті форми Франкового культу, які запроваджують вони, а не галичани, якраз і відповідають духові творів письменника [8, с. 354–355]. У Галичині інтерпретацію І. Франка як “Каменяра соціалізму” та борця з релігією використовували, здебільшого, прокомуністично налаштовані кола. Інколи для конструювання цього образу вдавалися до неординарних способів вираження, що видозмінював сприймання Франкової постаті. Наприклад, Петро Козланюк зробив об’єктом своєї сатири “Ніч на Личакові” посмертну “зустріч” І. Франка з М. Павликом напередодні відкриття пам’ятника на Франковій могилі у травні 1933 року. Тут І. Франко нібито скаржився своєму односторонцю на те, що його могилу посвячуватимуть “націоналісти” та “клерикали”, а це зробить його сподвижником “ботокудів” [цит. за: 3, с. 515]. У схожому дусі висловлювалися й інші діячі комуністичного руху в Галичині.

Зі вступом Червоної Армії на галицьку землю у 1939 році постать І. Франка почали активно експлуатувати в радянській ідеологічній агітації на Західній Україні. З одного боку, це мало певні позитивні наслідки. Франкове ім’я тепер намагалися увіковічнити у назвах вулиць, державних установ, широко використовували у публічному дискурсі, планували видання його творів для масового читання тощо. Водночас тепер йшлося лише про одну інтерпретацію текстів і життя І. Франка, обмежену комуністичною ідеологією.

Початок німецько-радянської війни у 1941 році став моментом певного повернення до давньої, довоєнної лінії у тлумаченні творчої спадщини письменника як народного провідника, передвісника української соборності, борця за державну незалежність. (Невипадково одним із творчих вечорів, організованих силами усіх львівських мистецьких спілок у 1942 році, став “Поклін Франкові”). Зі свого боку, галицькі комуністи почали експлуатувати міф “Народної гвардії ім. І. Франка”, який згодом перетворився на офіційну версію про “героїчну боротьбу червоних партизан в Галичині”.

Після повторного встановлення Радянської влади у Галичині Франкове ім'я та творчість почали активно використовувати для боротьби з “буржуазним націоналізмом” та релігією, зокрема забороненим у 1946 році греко-католицизмом. Цих принципів мало дотримуватися й тогочасне франкознавство. Цей дослідницький напрям стали подавати як винахід радянської повоєнної науки. І справді, у новому вигляді він, фактично, не мав зв'язку не лише з галицькими франкознавчими студіями міжвоєнного часу, але й з франкознавством Радянської України періоду “розстріляного відродження” і 20–30-ті роки ХХ ст. загалом. З колишніх імен учених, яких до війни асоціювали з цією сферою, у радянській науковій парадигмі залишилося, по суті, лише ім'я М. Возняка, якого уже в 20–30-ті роки уважали найбільш помітним дослідником Франкової творчості [пор.: 9, с. 57–67]. Видана посмертно підсумкова праця галицького вченого “Велетень думки і праці. Шлях життя і боротьби Івана Франка” (К., 1958) певною мірою визначала основні напрями трактування Франкової постаті і творів у повоєнній УРСР. У цьому тексті, який, вірогідно, пройшов ідеологічне редагування, І. Франко поставав “титаном думки і праці”, який подолав дистанцію між “освіченими шарами” Галичини та потребами (трудового) народу. Його змальовано, передовсім, радикалом та ініціатором “прогресивних” видань, який виступав “за критичний реалізм та передовий світогляд”, боровся з “народовськими злочинцями” та іншими націоналістами, хоча сам і “не дійшов до повного розуміння” марксизму. Для ідеологічної певності книгу було завершено тезами про І. Франка як духовного учня “російських революційно-демократичних публіцистів” і “критичних реалістів” І. Тургенєва і Л. Толстого, підкреслено його “революційність, ідейність та народність, художнє новаторство у зображенні життя “простого люду”, боротьбу з австрійським урядом та його “прихвоснями” (“українським попівством” та галицькою інтелігенцією). Ці трафарети перекочували і в інші франкознавчі праці, хоча робота академіка М. Возняка була, передовсім, фактографічною та залишалася відгомонам передвоєнного галицького франкознавства.

Загалом, на час святкування сторіччя з дня народження І. Франка його постать уже обросла цілим набором штампів. Тут були і поетичні уявлення про “золотоволосого синьоокого ковальського сина”, і образ громадського діяча, який, хоч і без послідовного розуміння самої концепції, віддав “свій талант, свій розум, свою душу” соціалістичним ідеям тощо [3, с. 7–10]. У підсумку конструювався міф “письменника, близького до пролетаріату”, “борця за виховання народу в інтернаціональному дусі”, “палкого проповідника братерства між народами”, “великого письменника-реаліста”, “незламного борця за прогрес”, і навіть пророка Жовтневих подій 1917 у Росії [3, с. 44]. Водночас у радянському дискурсі проглядалася прихована теза про вторинність Франкових творів щодо текстів російських письменників: “Він не міг бути іншим, аніж він був. Він не міг написати твір, подібний до “Матері” Горького. Для цього тоді ще не настав час. Але він написав “Бориславські оповідання” і “Борислав сміється” – такі виправдання з уст Миколи Тихонова на столітньому ювілеї І. Франка були доволі характерними для доби соцреалізму [3, с. 47]. Провідний на той час український радянський літературознавець Олександр Білецький порівнював “Великого Каменяра” не лише з “російським Буревісником О. М. Горьким”, а навіть із актуальним тоді Лу

Сінем, підкреслюючи, що молодші сучасники І. Франка розуміли багато з того, чого не зміг зрозуміти він, тобто марксизм [3, с. 167]. Звідси й концепція про російську літературу як основу Франкової лектури, джерело для формування його світогляду: “Жила у серці геніального ковальського сина любов: любов... до Пушкіна, Некрасова, Достоевського, Щедрина, Толстого, Горького, ба й до менших ростом, та близьких йому по демократичному духу письменників, як Помяловський чи Решетников” [3, с. 70]. Окрім того, І. Франка протиставляли сучасній йому Галичині – краєві затурканого “робучого люду”, “угодовської” інтелігенції і “нерозвинених” літератури, мистецтва та науки [3, с. 61]. Рідкісними на цьому тлі були рецепції Тараса Франка, який прагнув подати І. Франка не лише як генія, але й як батька. Так само “не зовсім радянськими” були погляди Станіслава Людкевича, котрий доволі тверезо розглядав культ І. Франка в українській музичній традиції [3, с. 182], чи Михайла Яцкова, який, з одного боку, прагнув показати І. Франка реальною людиною у реальному часі й просторі, а з іншого – духовним батьком галичан-українців тощо.

Значною мірою під впливом офіційних ідеологем й сформувалося саме радянське франкознавство, хоча впродовж 50–80-х років ХХ ст. воно пройшло певну еволюцію. Значна частина публікацій про письменника відтворювала ідеологічно вивірені тези й теми, яких дотримувалися вчені ще у ювілейному 1956 році (наприклад: “Соціалістичний світогляд Івана Франка”, “Іван Франко у боротьбі за реалізм та народність українського театру”, “Франко і Чернишевський”, “Іван Франко і російська література”, “Боротьба І. Франка за ідейну, передову літературу”, “Роль Івана Франка у розвитку революційно-демократичної літератури”, “Іван Франко у боротьбі проти ідеології українського буржуазного націоналізму” тощо). Ці теми розвивалися, а то й частково повторювалися у дослідженнях 60–70-х та 70–80-х років.

Монументалізація та стандартизація постаті І. Франка лише посилювалася. Це засвідчував не лише його масивний пам’ятник, споруджений навпроти головного корпусу Львівського університету. Знакова для радянського літературознавства монографія київського дослідника Франкової творчості Євгена Кирилюка (символічно датована 1940–1964-ми роками) прямо апелювала до ототоження І. Франка з постаттю Вічного революціонера, яку він сам створив [12]. Назви розділів – а, отже, й віх та обставин Франкового життя – у цьому тексті теж узяті із творів письменника. Австрія та південно-східна Галичина, де письменник творив, безапеляційно названа “гнилим багном між країв Європи”. Життєві принципи письменника також зведені до кількох Франкових цитат: “Лиш боротись – значить жить”, “Я син народа, що вгору йде”, “Я радо йду за праве, чесне діло” тощо. У підсумку образ Вічного Революціонера зливався з образом Каменяря – “великого письменника-просвітителя”, культ котрого достойно пошанований лише у “великому, вселюдському храмі” соціалізму. Попри те, у фактографічному аспекті праця Є. Кирилюка стала однією з авторитетних і впливових книг радянського франкознавства, одним із його важливих досягнень.

За схожою схемою будувалися й інші монографічні нариси Франкової творчості у радянську добу. Наприклад, у роботі Олексія Дея життя І. Франка було також рубриковано в доволі стереотипному річищі: “Становлення революційного світогляду”,

“Участь у робітничому русі і поширення соціалістичних ідей”, “Пошуки прогресивної друкованої трибуни”, “Під враженням народної революції у Росії” тощо [7]. На початку книги, поруч із портретом письменника, вміщувалося факсиміле рядків “Вічного Революціонера”. Далі в тексті І. Франко був зображений прихильником критичного реалізму, соціалізму та атеїзму навіть наприкінці життя: “змучений важкою недугою, не схитнувся, а проявив справжню войовничість свого атеїзму, гідно й мужньо витримавши натиск церковників та їх адептів” [7, с. 339]. Натомість нарис Івана Басса та Арсена Каспрука репрезентував І. Франка у схожому руслі, хоч і з іншими акцентами [2]. Тут І. Франко – “письменник-борець”, на творчість якого суттєво впливають ті ж таки події 1905 року в Російській імперії (“подуви весни в Росії”), зокрема контакти з російськими більшовицькими діячами. Звідси й скомбінована з кількох стандартних кліше теза про візіонерство письменника, “який крізь млу галицького життя побачив ясний день визволення трудящих, вказав українському народу шлях до дружби з братнім російським народом” [2, с. 445]. Схожі фрази становили кістяк трафаретів, які оточували постать І. Франка у радянську добу.

Водночас опубліковані уже в соту річницю його народження, а згодом перевидані з доповненням, спомини про І. Франка давали змогу читачам побудувати, поруч з кліше, образ письменника як людини, що жила у конкретному соціумі і в конкретний час. Окрім того, мемуарний образ І. Франка у радянську добу доповнився художнім. Так з’явилися оповідання Тараса Франка, твори Петра Колесника, Олекси Десняка, Дениса Лукіяновича, Романа Іваничука, які реконструювали постать письменника у контексті його епохи, чи Дмитра Бандрівського, який подавав уявлення про І. Франка крізь призму історії його родини в Нагуєвичах [1]. Також, І. Франко став ліричним героєм поетичних творів, авторами яких були і письменники з колишньої Наддніпрянської України (Павло Тичина, Максим Рильський), і галичани та волиняни (Петро Карманський, Дмитро Павличко, Юрій Шкрумеляк, Ростислав Братунь, Володимир Лучук, Андрій Волощак) [3, с. 381–584]. Частина цих текстів повністю чи частково відповідала соцреалістичним шаблонам. Водночас частині письменників усе-таки вдавалося уникнути цих схем. Відхід від шаблонів спостерігаємо у “Шрамах на скалі” Р. Іваничука, об’єктом яких стали саме останні – найважчі – роки Франкового життя [10]. З іншого боку, серед тогочасних читачів узагалі простежувалася зацікавленість “неформальним” образом І. Франка. Саме цим був викликаний інтерес галичан до книг Романа Горака – насамперед, першої з них – “Тричі мені являлася любов...”, яка популярно описувала роль жінок у Франковому житті. Попри нейтральність книги, образ “закоханого Франка” сприймали як альтернативу “Франка монументального”, як відхилення від соцреалістичного канону, отже, певний виклик офіційному франкознавству.

Звичайно, Франків культ в умовах радянської ідеологічної системи мав виразні риси формальності. Звідси – наприклад, поява чисельних вулиць та площ І. Франка і перейменування на честь письменника цілих населених пунктів (Івано-Франкове, Івано-Франківськ тощо), надання імені І. Франка установам тощо. Водночас творчість письменника дійсно залишалася об’єктом масового поклоніння, про що свідчила багатолюдність ювілейних святкувань з нагоди чергових Франкових ювілеїв під час

відкриття пам'ятника письменникові та музею І. Франка у Львові, музею-садиби у Нагуєвичах тощо). При цьому офіційне франкознавство також зазнавало змін. Це засвідчив науковий форум "Іван Франко і світова культура", який пройшов у Львові 1986 року. Окрім традиційних для радянської науки акцентів, тут фігурували й неортодоксальні доповіді західних учених та представників української діаспори, які репрезентували далеке від соцреалізму розуміння Франкової творчості. Тому, якщо друковані, переважно, російською тези цього конгресу репрезентували поміркований відхід від колишніх стереотипів, то його матеріали, опубліковані українською аж на початку 90-х років, були вже відгомонам реальних наукових дискусій довкола Франкової постаті.

Доба після здобуття української незалежності принесла кілька варіантів Франкового образу. З одного боку, на зміну радянському стереотипу "революціонера-демократа"/"Каменяра комуністичного майбутнього" прийшов реактивований образ Франка-Мойсея, провидця визвольних змагань ХХ ст. Погляд на І. Франка як атеїста і соціаліста був витіснений уявленнями про Франкову релігійність та націоналістичний світогляд. З іншого боку, з'явилися спроби потрактувати особистість письменника у руслі постмодерністичного сумніву. Звідси – гострі дискусії довкола трактування Франкової постаті у працях Григорія Грабовича та – особливо – Ярослава Грицака. Вони спричинили суперечки між тими інтелектуалами, хто схилився до націонал-патріотичної візії Франкових текстів, і тими, хто надавав перевагу концепції плюралізму інтерпретацій та множинності Франкових ідентичностей. Водночас між цими полюсами усе ще залишається місце для цілого спектру фактологічних студій над творчою спадщиною І. Франка. Це, зрештою, демонстрували роботи Івана Денисюка, та показують різні за стилем, тематикою і методологією праці Андрія Скоця, Михайла Гнатюка, Богдана Якимовича, Валерія Корнійчука, Ярослави Мельник, Лариси Бондар, Миколи Легкого, Тараса Пастуха, Святослава Пилипчука тощо. Бо ж насправді для усіх – і для традиціоналістів, і для постмодерністів – І. Франко залишається не просто великою людиною, а невичерпною глибиною – безоднею сюжетів, тем та дискусій довкола них. У різний час його вважали то небезпечним державним злочинцем та безбожником, то революціонером-соціалістом, то прихильником москвофільських чи, навпаки, полонофільських ідей. В одні періоди Франкові закидали деморалізацію молоді та зраду Русі і руської справи, цуралися, відкинувши на маргінес суспільства, в інші – возвеличували як національного пророка. Насправді він був і справді амбіційною людиною, яка знала собі ціну та не раз прагнула бути у центрі суспільної уваги, бо на це заслуговувала.

Це не заважало І. Франкові виконувати багато суспільних ролей і мати багато соціальних облич: бути водночас газетярем "на злобу дня", письменником і вченим; політиком, котрий відстоював інтереси громади, і батьком, який, фактично, сам виховував своїх дітей. Він пройшов дуже звивистий шлях соціальною драбиною: від малозабезпеченого вихідця з села до респектабельного міщанина, щоб завершити життя дуже відомою, але самотньою й безпомічною людиною серед матеріальних і побутових негараздів. Тому письменник не раз приміряв до себе маски власних героїв,

і трактував себе то як Мойсея – звичайного пастуха, наділеного надприродною місією, то як відкинутого спільнотою Каїна, то навіть як хитрого, але самотнього за суттю Лиса Микиту (котрого, до речі, змалював добрим сім'янином). Але при цьому усьому І. Франко залишався скромним великим трударем, який тягнув на собі радощі й болі того суспільства, яке його не завжди розуміло і не у всьому розуміє досі. Але така вже доля майже кожного геніального духа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бандрівський Д.* Під синіми горами. Записки вчителя / Д. Бандрівський. – Львів, 1977.
2. *Басс І.* Іван Франко. Життєвий і творчий шлях / І. Басс, А. Каспрук. – К., 1983.
3. Вінок Івану Франку. – К., 1957.
4. *Грабович Г.* Тексти і маски / Г. Грабович. – К., 2005.
5. *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота / Я. Грицак. – К., 2006.
6. *Гундорова Т.* Франко – не Каменяр / Т. Гундорова. – Мельборн, 1996.
7. *Дей О. І.* Іван Франко. Життя і діяльність / О. І. Дей. – К., 1981.
8. Іван Франко. Документи і матеріали. – К., 1966.
9. Іван Франко у критиці : західноукраїнська рецепція 20–30 рр. ХХ ст. – Львів, 2010.
10. *Іваничук Р.* Шрами на скалі : роман / Р. Іваничук. – Львів, 1987.
11. *Франко І.* Збр. творів : у 50-ти т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
12. *Кирилюк Є.* Вічний революціонер. Життя і творчість Івана Франка / Є. Кирилюк. – К., 1966.
13. *Кобринська Н.* Вибрані твори / Н. Кобринська. – К., 1980.
14. *Ломацький М.* З гір Карпат / М. Ломацький. – Мюнхен, 1967.
15. *Сирота Л.* Від Франкових образів до образів Івана Франка / Л. Сирота // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 556–566.
16. Спогади про Івана Франка / за ред. М. Гнатюка. – Львів, 1997.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2011

Прийнята до друку 26.09.2011

“THE GENIAL SPIRIT”: IMAGE OF IVAN FRANKO IN THE LITERATURE AND CULTURE OF HALYCHYNA THE 19TH-EARLY 21^{SH} CENTURY

Roman HOLYK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Science,
4, Kozelnycka Str., Lviv, Ukraine, 79040*

The article addresses the problems of reception and representation of the life and works of Ivan Franko in the Galician mentality and literary tradition of 19th-beginning of the 21th Century. The author examine the evolution of the positives and negatives opinions about Ivan Franko in the context of the different ideological and esthetical paradigms.

Key words: Ivan Franko, Galicia, literacy, mentality, stereotypes, tradition, image.

**“ГЕНИАЛЬНЫЙ ДУХ”: ОБРАЗ ИВАНА ФРАНКО В ЛИТЕРАТУРЕ
И КУЛЬТУРЕ ГАЛИЧИНЫ XIX – НАЧАЛА XXI ВЕКА****Роман ГОЛЫК**

*Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины,
ул. Козельницкая, 4, Львов, Украина, 79040*

В статье рассмотрен ряд проблем, касающихся восприятия и репрезентации жизни и творчества И. Франко в ментальности и литературной традиции Галиции XIX – начала XXI вв. Автор исследует эволюцию позитивных и негативных представлений о И. Франко в контексте разных политических и эстетических парадигм.

Ключевые слова: Иван Франко, образ, ментальность, литература, традиция, стереотипы.